

MŰHELY

FARKAS CSABA

DIPLOMÁCIA ÉS HÁBORÚ KÖZÖTT

Az 1142–43. évi Antióchia elleni bizánci hadjárat értelmezéséhez*

Between diplomacy and war.

Some remarks about the Byzantine campaign against Antioch in 1142–43

Following the conquest of Cilicia in 1142–43, the army of Byzantine Emperor John II (1118–43) reached the walls of Antioch. The principality had been a vassal state of the empire since 1137: according to the treaty signed this year, Raymond of Poitiers could remain prince but he had to acknowledge the authority of Byzantium. In 1142 Raymond decided not to cooperate with John II, and by doing so he violated the five-year-old treaty. The 1142–43 campaign brought about a situation which threatened even the crusader states to get involved in a Byzantine-Antiochian conflict. Emperor John even proposed King Fulk of Jerusalem the plan of a pilgrimage to Jerusalem, which would have meant a covert military expedition. The Byzantine Empire still had its territorial claims in the East, even as far as the Holy Land, and these aspirations endangered the existence of the crusader states. On the other hand, however, the emperor's plans included the joint action against Atabeg Zangi, ruler of Mosul and Aleppo. The resistance of Raymond and his Antiochian nobles, however, upset the basileus's calculations. Suffering from the growing supply problems the emperor was forced to get through the winter with his army in the territory of Cilicia, and he did not set out for Antioch in early spring. Was he preparing for further diplomatic games or for fighting? The stalemate – or the war which was just about to break out and which would have had grave consequences on the Outremer states – came to an end with John II's sudden death in April 1143, preventing thus the military cooperation of the crusaders and Byzantium against the Arabs.

Keywords: Antioch, Raymond of Poitiers, Emperor John II, campaign in 1142–43, King Fulk of Jerusalem, Byzantine Empire, Saizar, Joscelin, Edessa, Zangi

1142 tavaszán II. (Jó) János bizánci császár (1118–1143), mint azt tette évekkorábban, megérkezett Antióchia falai alá, és serege tábort vert a város előtt. Öt évvel azelőtt ugyanígy a városon kívül volt kénytelen táborozni a sereg, most azonban merőben más volt a helyzet, mint 1137–38-ban volt. Ezúttal a császár is a falakon kívül vesztegelt katonáival egyetemben. Hiába üzenté meg már jóval érkezése előtt, hogy fogadják uralkodóhoz méltóan, az Antióchiai Fejedelemség ura, Poitiers-i Rajmund (1136–1149) erre egyszerűen nem volt hajlandó. Mi változott ez alatt a 4-5 év alatt és mi okozta Rajmund ellenállását? Milyen események voltak azok, melyek alapvetően egy háborús konfliktushoz is vezethettek volna a Bizánci Birodalom és a keresztes államok között?

A válasz előtt érdemes kitérnünk az előzményekre. Antióchia fontos egyházi és kereskedelmi központ volt a Bizánci Birodalomban, amíg azt 1084-ben az muzulmánok el nem

* Az írás a XXXI. OTDK Humántudományi Szekciójára készült dolgozat bővített változata.

foglalták. Az 1096-ban elkezdődött első keresztes hadjárat vezetői, elérve Konstantinápolyt, esküt tettek I. Alexiosz császárnak (1081–1118);¹ igaz többen, köztük Tarantói Boemund, a későbbi antióchiai fejedelem, nem önként tette ezt.² 1098-ban az első keresztesek 8 hónapos ostrommal végül elfoglalták Antióchiát,³ és mivel I. Alexiosz beígért segítsége nem érkezett meg, hiszen a császár visszafordult (így a keresztesek szemében esküszegő lett),⁴ ezért a keresztes vezetők a várost Boemundra bízták.⁵ A városba érkezett császári küldöttek azonban ezt követően már hiába ígérték Alexiosz személyes megjelenését,⁶ a város új ura végül pápai jóváhagyással felvette az Antióchia fejedelme címet, így a későbbiekben szó sem lehetett arról, hogy a várost átadják Bizáncnak.

Boemund terve, melynek célja egy Bizánc ellenes támadó hadjárat volt, 1107-ben végül Dürrachion ostrománál fulladt kudarcba. Az 1108-ban kötött devoli egyezmény már jogilag a nyugati mintához hasonló kereteken belül rendezte a két fél viszonyát. Az egyezmény értelmében Boemund ténylegesen is a császár alattvalója lett, ráadásul veresége ellenére megmaradhatott Antióchia birtokában is.⁷ A fejedelem azonban már soha többé nem tért vissza Antióchiába, így a devoli egyezmény nem lépett érvénybe, nem kis részben a régens Tankréd, majd Salernói Roger politikája miatt.

1118-ban Alexiosz tárgyalásai csaknem eredményre vezettek. Salernói Roger ugyanis hajlott arra, hogy lányát eljegyezze a császár valamelyik fiával. Ez azonban a régens halála miatt nem valósulhatott meg.⁸ 1119 után II. Balduin, majd Anjou Fulkó jeruzsálemi királyok vették át a nagykorú uralkodót nélkülözni kénytelen Antióchia irányítását (1119–26, 1130–31, 1131–36). Ebben az időszakban kevés információnk van a bizánci–antióchiai kapcsolatokról, a legtöbb kutató ezt Bizánc új császáranak, II. Jánosnak a térséget nem érintő háborúival hozza összefüggésbe.⁹ János császár apjától erős hadsereget örökölt,¹⁰ melyet elődjével ellentétben sikeresen tudott alkalmazni a keleti hadszíntéren. A bizánci császár régi és jogos követeléseit, melyek Antióchiára vonatkoztak a frankok figyelmen kívül hagyták. Mihelyt azonban János seregei élén megjelent a város kapuinál, egyszeriben minden követelése jogossá vált.¹¹ A császár 1136-ban ugyanis kelet felé fordult.

II. Boemund fejedelem halála után lánya és örököse, Konstancia összeházasodott a franciaországi Poitiers-i Rajmunddal (1136–49),¹² aki ezzel felesége révén ugyan, de ténylegesen Antióchia urává vált. Konstancia édesanyja, Alíz ugyanakkor egy bizánci orientáció híve volt.¹³ János számára a házassági ügy fontos ürüggyé vált, hiszen felhozhatta azt, hogy mint Antióchia hűbérura, őt illeti a kiházásítás joga, melyet nem csak a helyi frank nemesiség hagyott figyelmen kívül, hanem maga Fulkó jeruzsálemi király is.¹⁴ A hadjárat kiváltó

¹ *Gesta Francorum* I. 6. 28. o.

² Caen-i Raoul, 31. o.

³ *Hunyadi* 2011. 27. o.

⁴ *Holt* 2004. 32. o.

⁵ Komnéné Anna, XI. 4. 197–198. o.; *Gesta Francorum* VIII. 19. 64–65. o.

⁶ *Lilie* 1993. 44. o.

⁷ Komnéné Anna XII. 12. 247–253. o.

⁸ *Holt* 2004. 34. o.

⁹ *Asbridge* 2000. 101. o.

¹⁰ *Runciman* 2002. 430. o.

¹¹ *Oldenbourg* 2001. 311. o.

¹² „...quod Raimondo vocato cives ei Antiochiam tradidissent...” Türoszi XIV. 24. 641. o.

¹³ *Lilie* 1993. 103. o.

¹⁴ Uo., ill. *Jotischky* 2004. 76. o.

oka mindenesetre éppúgy lehetett a kis-ázsiai örmény lázadás leverése,¹⁵ a házassági ügy, a hűbéri jogok felelevenítése, vagy akár Rajmund személye.¹⁶ 1137-ben a gyors, és sikeres örmények elleni háború lehetővé tette János számára, hogy Antióchiába vonulhasson.

Rajmund nem számíthatott Fulkó segítségére, ráadásul eleinte a császár is eltökélt volt szándékait illetően, mint ahogy arról Ordericus Vitalis tudósít minket. A császár hangot adott annak, hogy a város a birodalom része, és hogy az összes kereszties esküt tett apjának, Alexiosz császárnak, hogy a muzulmánoktól visszahódított területeket átadják a birodalomnak. Ennek tükrében szólította fel a magát Antióchia fejedelmének tartó Rajmundot a város átadására.¹⁷ Miután a jeruzsálemi király a levelében a császárral való kibékülést, illetve igényeinek elismerését tanácsolta rokonának,¹⁸ a krízist végül egy egyezmény oldotta meg, melyben *de iure* Rajmund lemondott fejedelemségéről, mindezért cserébe Antióchia élére maga a császár helyezte vissza.¹⁹

A császár tartózkodott a túlzó követelésektől, hiszen a nyugati keresztény államok, mindenekelőtt a pápaság reakciója, döntő módon behatárolta mozgásterét.²⁰ Rajmund ezzel János alattvalójává vált, kvázi helytartó lett, akinek hatalma egyedül a bizánci uralkodótól eredt.²¹ Az egyezményben foglaltak hasonlóságot mutatnak a devoli, illetve a korábbi, 1097-es konstantinápolyi esküvel, hiszen katonai segítségnyújtási kötelezettséget írt elő, görög pátriárka kinevezését tette volna lehetővé, a császárnak pedig Antióchiában mint tényleges úrának szabad bevonulást biztosított.²² Éppen ennek a pontnak a megszegése vezetett 1142–43-ban a feszült helyzethez. Vitatott, hogy az 1137-es egyezmény alapjául az 1097-es konstantinápolyi eskü vagy a devoli egyezmény szolgált-e. A kérdésre jelen pillanatban nincs módunk kitérni, ugyanakkor több történész, köztük Steven Runciman,²³ Thomas Asbridge is az 1097-es esküt valószínűsíti.²⁴ Velük szemben Paul Magdalino a devoli egyezmény szerepét emelte ki.²⁵ Tény azonban, hogy az 1137-es egyezség nem volt olyan előnyös Bizánc számára, mint a devoli egyezmény. Rajmund így jobb helyzetben volt, mint egykor I. Boemund. Az 1137-es egyezség ugyanis egy ideális feltétel volt: Rajmund csak nyerni tudott vele, hiszen nem kockáztatott semmit.²⁶ 1142-ben pedig az antióchiai fejedelem ellen bizánci részről nem a devoli egyezmény, hanem az öt évvel korábbi kompromisszum megszegése volt a vád.²⁷

A tény, hogy János végül nem annektálta a fejedelemséget, magyarázható azzal, hogy a Komnénoszok egyik fő külpolitikai törekvése az volt, hogy ütközőállamok rendszerét

¹⁵ Szíriai XVI. 8. 245. o.

¹⁶ Magdalino 1993. 41. o.

¹⁷ Ordericus Vitalis XIII. 34. 193. o.

¹⁸ Ordericus Vitalis XIII. 34. 194. o.

¹⁹ Kinnamosz I. 8. 19. o.

²⁰ Lilie 1993. 121. o.

²¹ Ezt azért is érdemes hangsúlyoznunk, mert Rajmund és nemesei 1142-ben ezt teljesen figyelmen kívül hagyták, főleg miután a felesége jogaira hivatkozott, kimondatlanul is elutasítva ezzel a korábbi megegyezést.

²² „...quod domino imperatori Antiochiam ingredi volenti, vel ejus praesidium, sive irato sive pacato, liberum et tranquillum non neget introitum.” Türoszi XIV. 30. 652. o.

²³ Runciman 2002. 434. o.

²⁴ Asbridge 2000. 99. o.

²⁵ Magdalino 1993. 37. o.

²⁶ Lilie 1993. 122. o.

²⁷ Asbridge 2000. 102. o.

alakítsák ki határaik mellett.²⁸ Az előretörő muzulmánokkal szemben ez teljesen ésszerű koncepció volt, már I. Alexiosznak is voltak ilyen elképzelései.²⁹ Ebbe illeszkedett bele az is, hogy János nem mondott le Antióchia tényleges megszerzéséről, Rajmundot ugyanis egy zömében muszlim lakosú területtel kívánta kompenzálni Antióchia megszerzéséért cserébe,³⁰ igaz, ezen területeknek örökös ura lett volna.³¹ Rajmund uralma ezzel átmenetivé vált Antióchiában, szíriai fejedelemsége megszerzéséig helytartóvá vált. A sikeres hadjárat Antióchia visszatérését vetítette előre a birodalomba,³² mindezt a muszlimok felől egy frank fejedelemséggel megerősítve.

Az 1137-es egyezségbe belefoglalt rekompensáció tette lehetővé, hogy a császár Edessza és Antióchia urával együttesen lépjen fel az erőszakos terjeszkedésbe kezdő Zangi moszuli és aleppói atabég ellen. A szentföldi frank államokat megalapításuktól fogva a támadó szellem jellemezte. 1128-ban a helyzet azonban gyökeresen megváltozott. Zangi ugyanis tartós defenzívába kényszerítette a frankokat. A császár megjelenése keleten azt eredményezte, hogy az atabég a bizánci seregtől tartva nem támadta közvetlenül a frankokat.³³ Az események után élt Ibn al-Athír arab történetíró szerint az egyesült bizánci–antióchiai–edesszai hadsereg azért vette ostrom alá Saizar városát, mert az Zangi kezén volt.³⁴ Az egyesített keresztény hadsereg hosszan és sikertelenül ostromolta a várat, végül a császár döntött úgy, hogy elvonul onnan, megegyezést kötve Saizar urával.³⁵ Rajmund és Joscelin edesszai gróf passzivitása, mi több a hadjárat szabotálása³⁶ a részükről épp úgy dühíthette Jánost, mint a város sikertelen ostroma. A saizari emír váltságdíjat fizetett az elvonuló császárnak, sőt évi adó fizetését ígérte Jánosnak, nem mellesleg visszakapták a Szent Keresztet, melyet még IV. Romanosz császár serege veszített el a manzikerti csatában.³⁷ Mindenesetre nem adta fel eredeti terveit, és a következő évben újabb hadjáratot kívánt vezetni. Az Antióchiába visszatért János dühét némileg enyhíthette a város lakóitól kapott ünnepélyes fogadtatás,³⁸ melyen mint Antióchia jogos ura vonult fel, lovon ülve, mellette gyalog Rajmund és Joscelin.

A császár Aleppó elfoglalásáig Rajmundtól a fellegrvár átadását kérte,³⁹ ám a fejedelem megpróbálta ezt megakadályozni. A patthelyzetet az oldotta meg, hogy Joscelin edesszai gróf lázadást szított a városban, melyet úgy állított be a császár előtt, mint amely veszélyes az uralkodóra nézve is. A császár így birodalma ügyeire hivatkozva sietősen elhagyta Antióchiát és elindult Konstantinápolyba. Hazafelé menet azonban még megígérte az őt felkereső Rajmund követeinek, hogy nem felejtette el kötelességeit és még visszatér, hogy

²⁸ Bréhier 2003. 292. o.

²⁹ Charanis 1952. 129. o.

³⁰ „...dominus vero imperator in recompensationem exhibite fidelitatis, principii concedat, quod si auctore domino eum contigerit Halapiam, Cesaream et omnem circumadiacentem, regionem sibi acquirere, totum principii sine molestia et diminutione accrescat.” Türoszi XIV. 30. 652–653. o.

³¹ Runciman 2002. 433. o.; Lillie 1993. 122. o.

³² Jotischky 2004. 77. o.

³³ Hamilton 1998. 35. o.

³⁴ Ibn al-Athir 56. 341. o.

³⁵ Uo.

³⁶ Türoszi XV. 3. 658–661. o.; Runciman 2002. 435. o.

³⁷ Lillie 1993. 128. o.

³⁸ Khóniatész 9. 42. o.

³⁹ Harris 2006. 84. o.

teljesítse azokat.⁴⁰ János számára ekkor már a külpolitikai helyzet sem kedvezett. II. Ince pápa egy bullát adott ki, melyben a császári seregben szolgáló nyugati keresztényeket feloldozta esküjük alól, Jánost pedig egyszerűen Konstantinápoly királyának címezte. Igaz a bulla egy szóval sem emlékezett meg Bizánc és Antióchia kapcsolatáról.⁴¹

Az 1142–43-as hadjárat

1142-ben III. Konrád német-római és II. János bizánci császár megerősítették a II. Roger szicíliai uralkodó elleni szövetségüket.⁴² A szicíliai veszély megoldása után János újra keletre vonult, hogy megszerezze Antióchiát.⁴³ Az újabb szíriai hadjáratot közvetlenül egy Kis-Ázsia nyugati felében vívott háború előzte meg, majd a császár 1142 késő nyarán Szíria felé vezette seregét.⁴⁴ Apjához, I. Alexioszhoz hasonlóan Jánosnak is két célja volt keleten: Antióchia visszaszerzése, a birodalom határainak kitolása az Eufráteszig és ezzel a bizánci uralom helyreállítása Közép-Anatóliában.⁴⁵ A hódító császárok inkább visszaállítani, semmint terjeszkedni kívántak, ez nagyjából azt jelentette, hogy a bizánci diplomácia alapvetően védekező beállítottságú volt.⁴⁶ Ebben a koncepcióban szükséges elemeznünk

a császár keleti hadjáratait és politikáját, a birodalom igényei ugyanis elévülhetetlenek, még az elveszett területek felett is.⁴⁷

Az 1138-as kudarc egyik oka nem csupán Saizar sikertelen ostroma, hanem a városban kitört lázadás volt.⁴⁸ Ennek előidézője pedig nem Rajmund, hanem Joscelin edesszai gróf volt.⁴⁹ Igaz, antióchiai tartózkodása alatt a császár Rajmundot jobban felügyelte, mint Joscelint. Ezt a hibát János nem követhette el ismét, ezért hadjárata elején túszoikat szedett a fontosabb frank nemesektől, köztük Joscelin családtagjai közül is.⁵⁰ 1142. szeptember 25-én a császári hadsereg elérte a kis-ázsiai Gastun városát, ahonnan küldötteket menesztett Rajmundhoz Antióchiába.⁵¹ A források nem tesznek említést arról, hogy mit is üzent a császár a fejedelemnek, ugyanakkor feltételezhetjük, hogy a bizánci sereg érkezését jelenthették be a küldöttek, előkészítve uruk bevonulását. A bizánci sereg érkezésének hírére Rajmund is követeket küldött a császárhoz.⁵² Sajnos közelebbi információink nincsenek arról, hogy a fejedelem küldöttei mi célból és milyen megbízásból indultak útnak.

Túroszi Vilmos szerint a császár azért vonult Antióchia felé és kereste a kapcsolatot Rajmunddal, mert az 1137-ben kötött egyezés értelmében kész volt egy hercegség kiala-

⁴⁰ „...sumpta licentia promissoque firmissime, quod iterum auctore domino, pacta compluturus, in manu valida esset rediturus...” Túroszi XV. 5. 665. o.

⁴¹ *Lilie* 1993. 131. o.

⁴² *Rowe* 1959. 118. o.

⁴³ *Runciman* 2002. 439. o.

⁴⁴ *Lilie* 1993. 135. o.

⁴⁵ *Gregory* 2010. 303. o.

⁴⁶ *Kazhdan* 2006. 21. o.

⁴⁷ *Bréhier* 2003. 14. o.

⁴⁸ „...fit tumultus cum immoderato strepitu per urbem; et turbis undique convenientibus clamor attolitur in immensum...” Túroszi XV. 4. 661. o.

⁴⁹ *Lilie* 1993. 136. o.

⁵⁰ „Petiit (sc. Imperator) a comite Joscelino iuniore obsides... et omnino ad resistendum non posse sufficere de necessitate faciens virtutem, unam ex filiabus suis, Isabellam nomine, tradidit ei obsidem.” Túroszi XV. 19. 689. o.

⁵¹ *Lilie* 1993. 136. o.

⁵² Túroszi XV. 20. 690. o.

kítására Antióchia ura számára. A krónika szerint a császár még az elől sem zárkózott el, hogy Rajmundnak ezt az új fejedelemségét kibővítsé.⁵³ Az 1137-es egyezség ebben a hadjáratban nagyon fontos hivatkozási alapot biztosított János számára abban a tekintetben, hogy az észak-szíriai térségben, mint hűbérúr, teljesen jogosan léphessen fel és biztosíthassa magának Antióchia birtoklását. Fontos motiváció volt a muzulmánok elleni harc is, hiszen a mindenkori bizánci császár a keleti keresztények védnökének tekintette magát.⁵⁴ Az egyezségekre való sűrű hivatkozás bizonyítéka, hogy a hivatalos császári propaganda is, mint azt már fentebb említettük, az 1137-es kompromisszum megvalósítására, mi több, kibővítésével hitegette Rajmundot.⁵⁵ A Bizánci Birodalom története azonban diplomáciai játékok sorozata is egyben, így a tudatos megtévesztés, hitegetés mind eszközök voltak, csak hogy a császárok a céljaikat elérhessék.⁵⁶ Így a hangsúly továbbra sem azon volt, hogy az 1137-es egyezséget miképpen valósítják meg. Az udvarias gesztusok és taktikázások ellenére mindkét fél számára világos volt, hogy a bizánci hadsereg miért vonult újból Antióchia falai alá.

Nikétász Khóniátész szerint János császár célja az volt, hogy végre-valahára visszaszerzhesse Antióchiát,⁵⁷ még akkor is, ha a császár hadjáratát egy szentföldi zarándoklat kíséretében próbálta feltüntetni.⁵⁸ II. János valódi céljaival Antióchiában is teljesen tisztában voltak. A fejedelemség politikai mozgásterét nagyon szűk volt, hiszen Joscelint a császár ezúttal időben félre tudta állítani, Fulkó jeruzsálemi király támogatása pedig semmivel sem tűnt valószínűbbnek, mint 1137–38 folyamán. Rajmundot a császár így gyakorlatilag elvágta potenciális szövetségeseitől. Antióchia szuverenitását komoly veszély fenyegette. Az antióchiai nemesek ugyanakkor azt tanácsolták uruknak, hogy egy ilyen gazdag és hatalmas várost semmiféleképpen sem szabad Bizáncnak átadni.⁵⁹ A nemesek szerint Rajmund, aki csupán felesége jogán ura Antióchiának, ezt törvényesen meg sem teheti, máskülönben fejedelemségétől fosztanak meg. Nem is beszélve arról, hogy a fejedelem hűbéreseinek hozzájárulására is szükség lenne egy cseréhez.⁶⁰ Antióchia nem Rajmundé, és erre a fejedelmet nemesei heves ellenállása is figyelmeztette.⁶¹ Nem hiába szentesítette az 1137-es egyezséget János az antióchiai frank nemesek jelenlétében Rajmunnal.⁶² A császár számára is egyértelmű volt, hogy Rajmund házasságának köszönheti trónját, a nemesség ellenállásával pedig ő is számolt. Az, amit a nemesek tanácsoltak Rajmundnak,

⁵³ „...pacta quae scriptis indita prius fuerant, larga interpretatione complere, et insuper addere mensuram bonam et confertam, secundum qualitatem meritorum.” Türoszi XV. 19. 689. o.

⁵⁴ *Magdalino* 1993. 40. o.

⁵⁵ Khóniátész I. 11. 52–53. o.

⁵⁶ *Bréhier* 2003. 285. o.

⁵⁷ Khóniátész, 11. 52. o.

⁵⁸ Uo.

⁵⁹ „Illi vero post multam deliberationem unanimiter convenientes, nullatenus arbitrantur expedire statui regionis, quod urbs tam nobilis, tam potens, tam munita, in manus aliquo pacto tradatur imperatoris...” Türoszi XV. 20. 690. o.

⁶⁰ *Runciman* 2002. 440. o.

⁶¹ „Se principis facta, quae praecesserant, rata omnino non habituros, neque eundem principem sic paciscendi in uxoris hereditatem, de iure habuisse facultatem: sed necque eandem absque conventia civium et procerum, transferendi dominium in aliquam personam habuisse, vel principum regionis transigendi, ullam aliquo iure, alterutri illorum concessam.” Türoszi XV. 20. 690–691. o.

⁶² „Egressus est igitur dominus princeps iuxta conductum, cum omni suorum nobilium comitatu, ad castra imperialia” Türoszi XIV. 30. 653. o.

nem volt más, mint az 1137-es egyezség, a politikai alkudozások utolsó lehetőségének megszegése. Tény, hogy végül a városhoz érkezett bizánci uralkodó előtt a város nem nyitotta meg kapuit, Rajmund azonos álláspontra helyezkedett nemeseivel, igaz, az adott helyzetben más lehetősége nem is volt.

A város kapui előtt vesztegelő császár így kénytelen volt belátni, hogy Rajmund ezzel a lépésével voltaképpen az ő célkitűzéseit tette lehetetlenné, hiszen az 1137-es egyezség és a muszlimok elleni hadjárat is az Antióchiába való szabad bevonulástól függött. A krónikák ellentmondásosak abban a kérdésben, hogy mik is voltak a császár céljai a hadjáratral kapcsolatban. Mint azt már említettük, a legvalószínűbb cél Antióchia megszerzése volt, ugyanakkor Joannész Kinnamosz bizánci történetírónál olvashatunk egy hercegség kialakításáról is, melyet Mánuel, János legkisebb fia kapott volna. Kinnamosz szerint ez az apanázbirtok magában foglalta Kilikiát, Ciprust, Attaliát és természetesen Antióchiát.⁶³ A források szűkszavú megjegyzései miatt ennek a Komnénosz-hercegségnek a viszonya a Bizánci Birodalomhoz nem egészen tisztázott. Ugyanakkor, már magát a feltevést is kellő kritikával kell illetni, hiszen ez ellentmondana az egész világ uralmára hivatott birodalom oszthatatlanságának elvével.⁶⁴ A Mánuelnek szánt apanázbirtok, új állam kialakításának kérdése tehát nem több egyszerű történetírói túlzásnál, ugyanakkor nem tarthatjuk kizártnak azt, hogy János eljátszott a gondolattal, hogy fiát bízta meg a visszaszerzett Antióchia kormányzásával. Egy bizánci herceg Antióchiában hosszú távon a császár reprezentánsa lett volna, a térségben pedig tovább erősödött volna ezáltal a bizánci befolyás.⁶⁵ Khóniatész mellett Kinnamosz is megemlíti ezt a lehetőséget, aki történeti munkájában arról számol be, hogy a császár örökségképpen akarja fiának adni a régió fontos tartományait.⁶⁶

A másik problematikus kérdés a hadjáratot illetően, hogy hitelt adhatunk-e annak a feltevésnek, miszerint János eredeti vagy legalábbis vágyott célja egy Jeruzsálembé irányuló zarándoklat vagy hadjárat lett volna. Az erre történő utalást időrendben elsőként említi Khóniatész munkája, mely már a császár Antióchiába való megérkezése előtt János legfontosabb célkitűzésének tartja a szentföldi keresztények megsegítését.⁶⁷ Túroszi Vilmos a császár kilikiai téli szállásáról Fulkó királyhoz intézett üzenetéről emlékezik meg.⁶⁸ Fulkó király, aki eddig passzív szemlélője volt annak, hogy a bizánci császár mit is tesz az ő érdekszférájának tekinthető Észak-Szíriában, kellemetlen helyzetbe került. A császár keresztény összefogást hirdetve kívánt segítséget nyújtani, ugyanakkor ez a segítség a Jeruzsálemi Királyság szuverenitására is súlyos következményekkel járhatott volna, csakúgy, mint Antióchia esetében, hiszen a császárban felmerülhetett az igény a Szent Városra vonatkozóan is.⁶⁹ Az is nyilvánvalóvá vált, főleg azt követően, hogy Rajmund nem volt hajlandó városába beengedni őt, hogy János 1137–38-al ellentétben még csak névlegesen sincs birtokában Antióchiának. Ahhoz, hogy a császár Jeruzsálembé érhessen, előbb Antióchia

⁶³ Harris 2006. 85. o.

⁶⁴ Bréhier 2003. 13–14. o.

⁶⁵ Lilie 1993. 141. o.

⁶⁶ Kinnamosz I. 10. 22–23. o.

⁶⁷ Kinnamosz I. 11. 52. o.

⁶⁸ „...dissimulat mentis conceptum et occultandi gratia proposita, ad dominum Fulconem Hierosolymorum regem, magnae nobilitatis viros dirigít significans, quod devotionis et orationis gratia, ut contra hostes in partibus illis opem ferat libenter, si ita Christianis videretur, veniret.” Túroszi XV. 21. 691. o.

⁶⁹ Ostrogorky 2001. 331. o.

urával, Rajmunddal kell leszámolnia. Fulkó válasza azonban még így is udvariasabb hangnemet ütött meg, mint Rajmundé Antióchia zárt kapuival. A király tanácsot tartott nemesivel és végül a császárhoz küldte Anzelm betlehemi püspököt, Gottfriedet, a Szent Sír Bazilika apátját (aki nem melleleg tudott görögül) és Roardus jeruzsálemi várnagyot.⁷⁰ A Türoszi Vilmos által közölt levél egyszerre volt visszautasító és hízelgő. Fulkó ugyanis kifejezte abbéli meggyőződését, hogy egy ekkora sereget királysága képtelen ellátni,⁷¹ ugyanakkor egy esetleges szentföldi zarándoklat során az ország, mint kegyes fejedelmet köszöntené a császárt.⁷² Fulkó a levelében 10 ezer katona ellátását vállalja magára, de többet nem.⁷³ Már csak emiatt is feltételezhetjük, hogy a forrásokban számszerűen nem megadott császári sereg létszáma jóval nagyobb volt, mint azt a jeruzsálemi király megadta. Türoszi Vilmos és Khóniatész mellett Kinnamosz a császár halálakor értesíti az olvasót arról, hogy a halálos ágyán fekvő, beteg császár már képtelen arra, hogy palesztíniai expedícióját bevégezze.⁷⁴

Mennyiben adhatunk hitelt ezeknek a tudósításoknak? A bizánci diplomáciát ismerve akár félrevezetésről is lehetett szó, mellyel Antióchia megszerzése érdekében is élt a császár, ám ezúttal Rajmundot nem sikerült kijátszania. Türoszi Vilmos szerint János a téli szállásáról üzent Jeruzsálembe, a császár ekkor nem máshol volt, mint Kilikiában.⁷⁵ A több száz kilométerre lévő Jeruzsálem egy igen kockázatos vállalkozásnak számított. Azért is, mert ezzel kiszolgáltathatta volna seregét és saját magát is a frankoknak, nem is beszélve a muzulmánokról, akik folyamatos támadásaikkal megkeseríthették volna a bizánci sereg útját. Rajmundnak és Joscelinnek az 1138-as hadjárat során tanúsított „aktív” segítsége pedig intő jel volt arra nézve, hogy Fulkó királytól hasonló támogatásra számíthat egy közös, arabok elleni keresztény hadjárat során. A szentföldi hadjárat ötlete éppen Antióchia miatt már a kezdetek kezdetén kivitelezhetetlen volt. A sikeres hadjárat kulcsa Rajmund városának megszerzése volt, ezt azonban János nem tudta elérni. Legalábbis békésen, egyezségekre hivatkozva semmiféleképpen sem. Hasonló dilemmával szembesült a császár már 1137-ben az örmény hadjárata során. János ugyanis nem tudott addig Antióchia ellen vonulni, amíg az ellenálló örmény erődöket el nem foglalta.⁷⁶ Anazarbusz bevétele például egy egész hónapig eltartott.⁷⁷ A császár éppen ezen tapasztalatból nem igen gondolhatott jeruzsálemi útra, míg Antióchián nem leng újra a bizánci lobogó.

A bizánci császárok, mint arra már fentebb utaltunk, az összes keleti keresztény felett egyfajta védnökséget kívántak elismertetni. I. Alexiosznak erre az első keresztetek idején nem volt még csak esélye sem, II. János számára azonban 1142–43-ban már másodjára is lehetősége nyílt. Nem lehetetlen, sőt nagyon is valószínű, hogy – mint azt A. A.

⁷⁰ Türoszi XV. 21. 691–692. o.

⁷¹ „dicens regnum artissimum esse, nec ad sufficientiam tante multitudini alimenterum copiis habundare; nec tantos nisi cum famis et rerum necessariarum periculo sustinere posse exercitus.” – Türoszi XV. 21. 692. o.

⁷² „Et cum omni laetitia et mentis exultatione eius susciperent adventum; et tanquam domino et maximo principi orbis terrarum obedirent.” Uo. 692. o.

⁷³ „Verumtamen, si cum decem milibus eius Deo amabili placeret imperio, usque ad urbem beatam et loca nostre salutis venerabilia pervenire, et aliquid pro votis disponere omnes cum summis desideriiis ei obviam exirent.” Uo. 692. o.

⁷⁴ Kinnamosz I. 10. 25. o.

⁷⁵ *Lilie* 1993. 137. o.

⁷⁶ Uo. 118. o.

⁷⁷ Kinnamosz I. 7. 17–18. o.; Khóniatész 7. 33–35. o.

Vasiliev is megfogalmazta – a császár a Jeruzsálemi Királyság felett protektori hatalmát kívánta hangsúlyozni,⁷⁸ még ha az erőviszonyok tudatában János nem is gondolhatott arra, hogy akár Jeruzsálemet, akár a szentföldi kereszties államok egészét birodalmához csatolja. Ugyanakkor felismerhette, hogy a jeruzsálemi király legitimitása sem áll szilárd talajon: Rajmundhoz hasonlóan Fulkó is csupán felesége, Melisenda (II. Balduin király leánya) révén bírta a trónját.

A legnagyobb akadály, amellyel azonban a császár kénytelen volt szembesülni, az volt, hogy Rajmund nem nyitotta meg előtte és serege előtt Antióchia kapuit. Az 1137-es egyezés alapján Jánosnak minden joga meg lett volna, hogy bevonuljon a városba. Több napos várakozás után, mivel nem tudta megújítani Rajmunddal a korábbi egyezséget, a császár végül úgy döntött, nem vár tovább és téli szállásra vezeti seregeit.⁷⁹ Khóniatész, igaz propaganda jelleggel, de részletesen leírja, hogy a császár még megaláztatott helyzete ellenére sem állt bosszút a helyi lakosokon, hiszen katonáinak csupán az elhagyott külvárosok kifosztását engedélyezte, de szigorúan megtiltotta a frankok elleni erőszakot és bármit, ami háborúhoz vezetne.

Ezt követően a bizánci sereg Kilikiában elfoglalt egy várat és ott rendezkedett be.⁸⁰ Mint arra már utaltunk, Türoszi Vilmos szerint a császár már Kilikiában fogalmazta meg a Fulkó jeruzsálemi királyhoz intézett levelét. Nem tudjuk, vajon János komolyan gondolta-e a hadjárat további folytatását, ugyanakkor a méltóságát ért sérelem sokkal jobban minősült *casus bellinek* mint 1137-ben az, hogy Konstancia örökös nő kiházásításakor megkérdezték-e őt vagy sem mint Antióchia hűbérurát. Tény, hogy II. János halála egy bizánci–antióchiai, talán bizánci–frank konfrontációtól mentette meg a Szentföldet.⁸¹

A fegyveres konfliktus valószínűségét azonban némileg megkérdőjelezi az a tény, hogy az elvonuló hadsereg számára maga a császár tiltott meg mindenféle hadi vállalkozást. A kérdés persze továbbra is nyitott, hogy János miért nem vállalta a konfliktust Rajmunddal, illetve miért várt vele olyan sokáig, hiszen 1143 áprilisában még Kilikiában táborozott, holott ekkor már a téli fagyok sem feltétlenül jelenthettek volna akadályt a haladásban. 1142 őszén nyilván értelmetlen lett volna bármilyen hadi vállalkozás a tél közelsége miatt, ugyanakkor a bizánci sereg még ostromzárat sem vont Antióchia köré, mi több, onnan több száz kilométerre táborozott le. Erre a kérdésre a forrásokban találjuk meg a választ. A kései hadjárat, az, hogy a bizánci sereg csak ősszel éri el Antióchiát, mind-mind annak a bizonyítéka, hogy a császár a kezdetektől fogva rosszabb logisztikai helyzetben volt, mint Rajmund.

Az ok azonban még csak nem is feltétlenül az időjárásban keresendő, bár tény, szerepe óriási. A források is említik az élelmezés problémáját, igaz nem emelik ki fontosságát. Az Antióchiába érkezett sereg számára 1142 őszére feltételezhetően komoly gondot okozott az ellátás. A külvárosok kifosztása, valamint az, hogy az antióchiai ellátásban sem bízhatnak, készíthette többek között János császárt arra, hogy Kilikiában keressen magának szállást és utánpótlást. Az elvonuló bizánci katonák, mint ahogy arról Khóniatész is beszámol,

⁷⁸ Vasiliev 1952. 417. o.

⁷⁹ Khóniatész 11. 53. o.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Magdalino 1993. 41. o.

még az antióchiai kertekből a gyümölcsfákat is kivágták, csakhogy élelemhez jussanak.⁸² Ezek alapján érthető, hogy nem vontak a város köré ostromzárát, ugyanakkor az utánpótlási gondok másik bizonyítéka a már többször is idézett levél, melyet a jeruzsálemi király küldött a császárnak. A levél tanulsága szerint a császári sereg ellátási problémáiról Fulkónak is lehettek információi. Bár a levelében óvatosan fogalmaz, az, hogy csupán 10 ezer bizánci katona ellátását tudja biztosítani, nagyon is beszédes. A császár levelét ugyanakkor egészében nem ismerjük, de Fulkó leveléből következően annyit tudunk róla, hogy keresztény összefogásra buzdította a frankokat és tiszteletét kívánta tenni a szent helyeken Jeruzsálemben. De a válaszban szereplő kitétel már magában sokatmondó. Fulkó külön említi meg, hogy nem tudja ellátni a sereg egészét, mert királysága szegény. János hadjárata tehát térbeli korlátokba ütközött, mikor ilyen messzire kívánta vezetni seregét, hiszen komoly ellátási problémákkal is szembesült: sem Antióchia, sem Jeruzsálem nem volt hajlandó ellátni, illetve befogadni őt és seregét.

1143 áprilisában a császár egy dologban bízhatott csupán, abban, hogy Rajmund esetleg felkeresi és bejelenti: kész az együttműködésre; vagy marad a másik lehetőség, a háború. Igaz az időhúzás a bizánci diplomácia egy jellegzetes vonása,⁸³ itt azonban nem csak erről volt szó. Háborúra azonban végül nem került sor. A császár egy vadászat alkalmával megsérült, és pár nappal később, 1143. április 8-án vérmérgezésben elhunyt.⁸⁴ A nem sokkal apja halála előtt császárrá kikiáltott Komnénosz Mánuel⁸⁵ azonban nem folytatta apja megkezdett vállalkozását. A bizánci császári trón öröklését ugyanis semmi sem szabályozta,⁸⁶ így Mánuelnek előrébbvaló volt az, hogy trónját az idősebb testvéreitől biztosítva minél gyorsabban visszaerjen a császári fővárosba, Konstantinápolyba, minthogy keleten Rajmundot, egy lázadó alattvalóját megrendszabályozza.

Összegzés

Már I. Alexiosz számára világossá vált, hogy a Bizánci Birodalom ereje attól függ, hogy a Mediterráneum keleti felén tud-e uralkodni, különösen, miután uralkodása legelején veszítette el a birodalom Antióchiát.⁸⁷ A rengeteg háborút megvívó II. János számára apja célkitűzései példaértékűek voltak, így 1137–43 között Antióchia megszerzésére törekedett.⁸⁸

A külpolitikai konstelláció sem alakult számára kedvezően, hiszen Roger és újonnan létrejött Szicíliai Királysága hasonló birodalomépítésbe fogott, mint amelyet Guiscard Róbert és Tarantói Boemund már jó pár évtizeddel korábban elkezdett.⁸⁹ II. János elődeihez hasonlóan a keresztény államok között egyfajta hierarchiát képzelt el, mely szerint a fejedelmek felett a császár áll.⁹⁰ Különösen igaz ez a keleti régióra, ahol mindenféle nyugati

⁸² Khóniatész 11. 53. o.

⁸³ Mullett 2006. 284–285. o.

⁸⁴ Kinnamosz I. 10. 29. o.

⁸⁵ Khóniatész 12. 62. o.

⁸⁶ Bréhier 2003. 15. o.

⁸⁷ Rowe 1959. 117. o.

⁸⁸ Hamilton 1998. 35. o.

⁸⁹ Rowe 1959. 118. o.

⁹⁰ Kazhdan 2006. 21. o.

beavatkozás érzékenyen érintette a birodalmat. János 1142-ben ügyes taktikázással megkötötte Joscelin edesszai gróf kezét a túsok szedésével, illetve azzal, hogy tudta: Fulkó király sem fog ellene vonulni, mert ő is épp olyan legitimitásbeli deficittel bír, mint Rajmund, egy esetleges összecsapás ráadásul beláthatatlan következményekkel járhatott volna Jeruzsálemre nézve. Rajmund teljesen egyedül maradt, elvágvá minden szövetségesétől. II. Ince pápa ugyan mellette állt mindvégig, de Rómában az éppen ekkor lezajlott városi zavargás nagymértékben leszűkítette az egyházfő mozgásterét.⁹¹ Bizánc mindezek mellett még a német császár szövetségét is bírta.⁹²

1142-ben minden tökéletesen alakulhatott volna, ám a Kis-Ázsiában elhúzódó harcok, a kései, őszi hadjárat, az utánpótlás hiányosságai, majd Antióchia nemeseinek kitartása fejedelmük mellett még az 1137-es egyezség megszegése árán is, önkéntelenül előnyhöz juttatták Rajmundot. Igaz, a császár elképzelései vagy akár megítélése Túroszi Vilmos *Historiája* nyomán rendkívül pozitív.⁹³ 1142–43 folyamán 1137–38-al szemben nem sikerült elérni semmilyen közös keleti és nyugati keresztények közötti katonai összefogást. 1137-ben a nyomasztó császári jelenlét ellenére a legtöbb frank vezető számára magától értetődő volt, hogy Bizánc ura, még ha skizmatikus is, a térség egyetlen, komoly hadi arzenállal bíró,⁹⁴ potenciális keresztény szövetségese.⁹⁵ Az egyetlen hatalom a térségben, mely ráadásul ekkor önként, igaz nem önzetlenül, de képes lett volna megsegíteni a szentföldi kereszties államokat.

1142-ben az ilyenfajta bizánci közeledést az Outremer kereszties államai egyszerűen elutasították és nem látták be az összefogás szükségességét. Igaz ez nem csupán Poitiers-i Rajmundra, hanem Fulkó jeruzsálemi királyra is. A szent háború jelszavát ugyan János császár nem hangoztatta, hiszen az Bizánc számára ismeretlen fogalom volt,⁹⁶ ennek ellenére könnyen össze lehetett volna kapcsolni a törekvéseket és valamiféle kooperációt kialakítani. A császár személyes jelenléte, a bizánci haderő felvonultatása a szíriai–palesztíniai térségben magában nem lehetett képes egyedül felvenni a harcot Zangival, igaz Antióchia és Edessza szövetségével sem sikerült átütő sikert elérniük 1138 folyamán, hiszen egy kisebb vár, Saizar alatt elakadtak a hadműveletek. A célok, nevezetesen Aleppó vagy akár Damaszkusz bevétele magában véve is irreális volt, ám maga a lehetőség, hogy Bizánc segítségével egyáltalán megkíséreljék, már nem. Antióchia megszerzése magában súlyos forráselvonásokat okozott volna,⁹⁷ még akkor is, ha a császár úgy tekintett a szentföldi kereszties államokra, mint lázadó hűbéresekre, akiket emlékeztetni kell arra, hogy a birodalomtól függenek.⁹⁸

⁹¹ *Deér* 2010. 160. o.

⁹² *Rowe* 1959. 118. o.

⁹³ *Špoljarić* 2008. 17. o.

⁹⁴ *Birkenmeier* 2002. 85. o.

⁹⁵ *Oldenbourg* 2001. 314. o.

⁹⁶ *Papadakis – Meyendorff* 2002. 131. o.

⁹⁷ *Harris* 2006. 81. o.

⁹⁸ *Le Monte* 1932. 255. o.

Az összefogás elmaradása, II. János császár halála újabb fordulatot hozott a Szentföld, és különösen az Antióchiai Fejedelemség történetében. 1144-ben Zangi atabég ugyanis elfoglalta Edesszát, ezzel maga Antióchia vált közvetlenül az előretörő muzulmánok egyik közvetett célpontjává. A történelmi lehetőség többször nem ismétlődött meg, Mánuel császár (1143–1180) ezt követően beírta Antióchia névleges birtoklásával és fejedelmének hódolatával. Antióchia a két hadjárat eredményeképpen szorosabb kapcsolatba került Bizánccal, mint az azt megelőző időszakban, de a bizánci hegemonia még így is csupán névleges volt a térségben, ráadásul Mánuel uralkodása idején Bizánc és a keresztések egy-egy-szerűen beérték a kompromisszumos megoldásokkal.⁹⁹ A diplomáciai játszma állandóságával szemben a két fél kapcsolatának története a következő évtizedben egy, már hatalmi viszonyok megváltozását mutató térségben zajlott le, merőben más környezetben, új szereplőkkel.

⁹⁹ Lilie 1993. 99. o.

BIBLIOGRÁFIA

- Anna Komnéné *Anna Comnena: The Alexiad*. Transl. by *Elisabeth A. S. Dawes*. (Byzantine Series.) Cambridge, Ontario, 2000.
- Asbridge 2000. *Asbridge, Thomas S.: The Creation of the Principality of Antioch 1098–1130*. Bury St. Edmunds, 2000.
- Birkenmeier 2002. *Birkenmeier, John: The Development of the Komnenian Army 1081–1180*. Leiden, Boston, Köln, 2002.
- Bréhier 2003. *Bréhier, Louis: A bizánci birodalom intézményei*. Budapest, 2003.
- Caen-i Raoul *The Gesta Tancredi of Ralph of Caen. A History of the Normans on the first crusade*. Transl. by *Bernard S. Bachrach – David S. Bachrach*. Aldershot, Hampshire, 2005.
- Charanis 1952. *Charanis, Peter: Aims of the Medieval Crusades and How They Were Viewed by Byzantium*. *Church History*, 21. (1952) 2. sz. 123–134. o.
- Deér 2010. *Deér József: A pápaság és a normannok*. Ford. *Romhányi Beatrix*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2010. (Németül: *Das Papsttum und die süditalienischen Normannenstaaten, 1053–1212*. Göttingen, 1969.)
- Gesta Francorum *Névtelen Krónikás: A frankok és a többi jeruzsálemi zárandokok tettei*. (Anonymi *Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*.) In: *Az első és második kereszties hadjárat korának forrásai*. Szerk. *Veszprémy László*. (Középkori Keresztény Írók I.) Budapest, 1999. 11–128. o.
- Gregory 2010. *Gregory, Timothy E.: A History of Byzantium*. Massachusetts, 2005.
- Hamilton 1998. *Hamilton, Bernard: The Crusades*. Stroud, 1998.
- Harris 2006. *Harris, Jonathan: Byzantium and the Crusades*. London, 2006.
- Holt 2004. *Holt, Peter Malcolm: The Crusader States and Their Neighbours: 1098–1291*. Harlow, 2004.
- Hunyadi 2011. *Hunyadi Zsolt: A kereszties háborúk világa*. Debrecen, 2011.
- Ibn al-Athir *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh*. Part 1. Ed. by *Donald S. Richards*. Furnham, 2010.
- Jotischky 2004. *Jotischky, Andrew: Crusading and the Crusader States*. Harlow, 2004.
- Kazhdan 2006. *Kazhdan, Alexander: A bizánci diplomácia fogalma*. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. *Jonathan Sheppard – Simon Franklin*. Budapest, 2006. 11–35. o. (Első kiadása: *Byzantine Diplomacy*. Aldershot, 1992.)
- Khóniatész *Nikétász Khóniatész: Historia*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.) Bonn, 1835.
- Kinnamosz *Ioannész Kinnamosz: Epitome Historiarum*. (Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae.) Bonn, 1836.
- La Monte 1932. *La Monte, J. L.: To What Extent was the Byzantine Empire the Suzerain of the Crusading States?* *Byzantion*, 7. (1932) 253–264. o.
- Lilie 1993. *Lilie, Ralp-Johannes: Byzantium and the Crusader States, 1096–1204*. Oxford, 1993.
- Magdalino 1993. *Magdalino, Paul: The Empire of Manuel I Komnenos, 1143–1180*. Cambridge, 1993.
- Mullett 2006. *Mullett, M. E.: A bizánci diplomácia nyelvezete*. In: *A bizánci diplomácia*. Szerk. *Jonathan Sheppard – Simon Franklin*. Budapest, 2006. 277–296. o.

- Oldenbourg* 2001. *Oldenbourg, Zoé*: The Crusades. Transl. Anna Carter. London, 2001. (Első kiadása: Les Croisades, Paris, 1965.)
- Ordericus Vitalis* *Ordericus Vitalis*: The Ecclesiastical History of England Trans. by *Thomas Forster*. Vol. IV. London, 1856.
- Ostrogorsky* 2001. *Ostrogorsky, George*: A bizánci állam története. Budapest, 2001. München, Berlin, 1952.
- Papadakis Meyendorff* 2002. –Az első kereszties hadjáratok és vallási következményeik. In: *Aristeides Papadakis – John Meyendorff*: A keresztény Kelet és a pápaság felemelkedése. Ford. *Bódogh-Szabó Pál*. Budapest, 2006. 105–156. o. (Angolul: The Christian East and the Rise of the Papacy: The Church 1071–1453 A.D. N.Y., 1994.)
- Rowe* 1959. *Rowe, John Gordon*: The Papacy and the Greeks (1122–1153) *Church History*, 28. (1959.) 2. sz. 115–130. o.
- Runciman* 2002. *Runciman, Steven*: A kereszties hadjáratok története. Ford. *Bánki Vera, Nagy Mónika Zsuzsanna*. Budapest, 2002. (Angolul: A History of the Crusades. Cambridge, 1951–1954.)
- Špoljarić* 2008. *Špoljarić, Luka*: William of Tyre and the Byzantine Empire: The Construction and Deconstruction of an Image. (MA Thesis in Medieval Studies. Central European University.) Budapest, 2008.
- Szíriai Mihály *J.-B. Chabot*: Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d’Antioche. III. Tom. Paris, 1905.
- Tűroszi *Tűroszi Vilmos*: Historia rerum in partibus transmarinis gestarum. In: Recuel des Historiens des Croisades. Historiens Occidentaux. Impriomerie Impériale, I. k. Paris, 1844. (Modernkiadása: Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon. Ed. R. B. C. Huygens. 2 vols. [Corpus Christianorum Continuatio Medievalis, vols. 63, 63a.] Turnholt: Brepols, 1986.)
- Vasiliev* 1952. *Vasiliev, A. A.*: History of the Byzantine Empire. The University of Wisconsin Press, 1952.